

AGNIESZKA SKRODZKA¹

Instytut Historii Sztuki

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa

ORCID 0000-0003-4627-7454

**LISTY KOLEGIUM KOŚCIELNEGO
WYZNANIA EWANGELICKO-AUGSBURSKIEGO
DO ARCHITEKTA CHRYSIANA PIOTRA AIGNERA (1756-1841)
W ZWIĄZKU Z NIEZNANYM PROJEKTEM
KAPLICY POGRZEBOWEJ NA CMENTARZU
LUTERAŃSKIM W WARSZAWIE
ORAZ ZESTAWIENIE WYDATKÓW ZWIĄZANYCH
Z BUDOWĄ TEJŻE KAPLICY**

**Letters from the Church College of the Evangelical Augsburg Confession
to the architect Chrystian Piotr Aigner regarding an unknown design of a funeral
chapel in the Lutheran cemetery in Warsaw and a statement of expenses related
to the construction of the chapel**

Abstract

The Central Archives of Historical Records contains documents relating to the activities of the Church College of the Lutheran Community in Warsaw. Among them, unknown sources have recently been found whose editing is the subject of this publication. They contain information on the commune's commissioning of a design for a funeral chapel from Ch.P. Aigner. The documents are two letters addressed to him, and a cost estimate. It is known from the documents that the cost estimate was also originally attached to the design of the chapel, but has now been lost. The information contained in the documents is an important contribution to a more complete recognition of the architect's work.

Keywords: neoclassical architecture, Lutherans, Evangelical Church of the Augsburg Confession, Evangelical Lutheran Cemetery of the Augsburg Confession, the Halpert's family chapel, Adolf Schuch

¹ Dr Agnieszka Skrodzka – adiunkt w Katedrze Sztuki Nowożytnej w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Zainteresowania naukowe obejmują zagadnienia takie jak ikonografia władzy, portret, sztuka sepulkralna, sztuka epoki stanisławowskiej, programy ideowe dzieł sztuki w wiekach XVI-XIX. E-mail: a.skrodzka@uksw.edu.pl

Abstrakt

W Archiwum Głównym Akt Dawnych znajdują się dokumenty dotyczące działalności Kolegium Kościelnego gminy ewangelicko-augsburskiej w Warszawie. Wśród nich ostatnio odnaleziono nieznane źródła, których edycja stanowi przedmiot niniejszej publikacji. Zawierają one informacje na temat zamówienia przez gminę u Chrystiana Piotra Aignera projektu kaplicy pogrzebowej na cmentarzu luterzańskim w Warszawie. Dokumenty te stanowią dwa listy skierowane do Aignera oraz kosztorys. Z dokumentów wiadomo, że do kosztorysu dołączony był pierwotnie także projekt kaplicy, który obecnie zaginął. Zamieszczone w dokumentach informacje stanowią istotny wkład w pełniejsze rozpoznanie dorobku polskiego architekta.

Słowa kluczowe: architektura neoklasycystyczna, luteranie, zbór ewangelicko-augsburski, cmentarz ewangelicko-augsburski, kaplica Halpertów, Adolf Schuch

W Archiwum Głównym Akt Dawnych, w zespole Zbór Ewangelicko-Augsburski, przechowywane są dokumenty związane z działalnością Kolegium Kościelnego gminy luterńskiej w Warszawie w latach 1525-1939². Ten niezmiernie ciekawy zbiór od dawna cieszy się zainteresowaniem badaczy różnych dziedzin. Nie jest on także obcy historykom sztuki zajmującym się działalnością artystów na usługach warszawskich ewangelików³. Wydaje się jednak, że są to archiwalia nie do końca rozpoznane. Świadczy o tym moje niedawne odkrycie dokumentów rękopiśmiennych związanych z nieujawnionym do tej pory epizodem w działalności jednego z najwybitniejszych polskich architektów czasów stanisławowskich i I. połowy XIX wieku, jakim był Chrystian Piotr Aigner (1756-1841). Edycja rzeczonych źródeł jest przedmiotem niniejszej publikacji.

Architekt urodził się w Puławach jako syn Anny Gembickiej i Christiana Aignera, stolarza dworu Czartoryskich pochodzenia niemieckiego. Przywołując krótko osiągnięcia Aignera syna, należy wspomnieć, że kształcił się we Włoszech, gdzie był członkiem prestiżowej, rzymskiej Akademii Św. Łukasza. Gdy wrócił do Warszawy, w uznaniu jego talentów i doświadczenia przyznano mu stanowisko Budowniczego Generalnego Rady Ogólnej Budownictwa oraz profesora w katedrze architektury Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego⁴. Był autorem wielu ważnych budowli neoklasycystycznych, przede wszystkim na terenie stolicy, takich jak np. kościół św. Anny (przebudowa, wspólnie ze Stanisławem Kostką Potockim⁵), Pałac Namiestnikowski, kościół św. Aleksandra, ale także w Puławach, Łańcucie czy innych miastach Rzeczypospolitej, a następnie Królestwa Polskiego.

² Opisała ten zbiór H. Krajewska, *Akta kancelarii kościoła ewangelicko-augsburskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych*, „Archeion”, 1990, t. 88, s. 93-99.

³ Korzystali z niego do swoich badań np. M. Kwiatkowska, *Kościół Ewangelicko-Augsburski*, Warszawa 1982; A. Skrodzka, *Nagrobki osobistości z końca XVIII i I. połowy XIX stulecia na Cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim w Warszawie*, „Rocznik Historii Sztuki”, 2017, t. 42, s. 173-191; czy autorzy opublikowanych kilka lat temu artykułów poświęconych stołecznemu zborowi luterzańskiemu: *Ewangelicki kościół Świętej Trójcy w Warszawie. Na jubileusz 500 lat reformacji, 240-lecie położenia kamienia węgielnego tego kościoła, 210-lecie śmierci Szymona Bogumiła Zuga*, red. K. Guttmejer, Warszawa 2017.

⁴ E. Manikowska, *Aigner Chrystian Piotr*, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV-XVIII wieku*, red. nauk. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s. 16.

⁵ Stanisław Kostka Potocki (1755-1821), polski polityk, architekt amator i historyk sztuki.

Bogata twórczość artysty doczekała się licznych opracowań⁶. Do ważniejszych publikacji, które warto tu przywołać, należy monografia autorstwa Tadeusza Stefana Jaroszewskiego, wydana dwukrotnie w 1965 i 1970 r.⁷ Niedawno, w ramach *Słownika architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XVI-XVIII w.*, szeroki biogram i osiągnięcia Aignera przedstawiła Ewa Manikowska⁸. W 2016 r. Waldemar Baraniewski opublikował krótki artykuł ukazujący życiorys i twórczość Aignera jako profesora Uniwersytetu Warszawskiego⁹. We wspomnianych tekstach brakuje jednak jakichkolwiek informacji na temat współpracy Budowniczego Generalnego z władzami kościoła ewangelicko-augsburskiego w Warszawie. Odkryte przeze mnie źródła, które w efekcie niniejszej publikacji trafią do obiegu naukowego, dają wiedzę o tych kontaktach oraz o ich planowanym skutku. Miało nim być kolejne dzieło najświetniejszej stołecznej architektury neoklasycystycznej. Można przypuszczać, że znany w całym Królestwie znakomity Aigner znalazł się w ścisłym polu zainteresowania gminy luterkańskiej dzięki zrealizowanemu w latach 1818-1821 okazałemu zleceniu dla Johanna Christopha Hartmanna Petiscusa¹⁰, jednego z najbardziej wówczas znanych w Warszawie finansistów, a jednocześnie członka społeczności ewangelickiej. Dziełem tym był zachowany do dziś, reprezentacyjny dom czynszowy budowany w stolicy u zbiegu ulic Senatorskiej i Wierzbowej, zwany kamienicą Petyskusa¹¹.

Odnalezione rękopisy stanowią część poszytu o tytule *Akta Kolegium Kościelnego zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie dotyczące cmentarza na Woli, grabarza i spraw cmentarnych* (sygn. 127). Interesujące nas treści zawierają trzy dokumenty zapisane w języku polskim. Pierwsze dwa to listy zaadresowane do Aignera, podpisane przez członków Kolegium Kościelnego gminy ewangelicko-augsburskiej w Warszawie, z których jeden datowany jest na maj 1822 r. Dotyczą one zamówienia u Budowniczego Generalnego planu kaplicy pogrzebowej na cmentarzu luterkańskim przy ul. Młynarskiej, za rogatkami wolskimi.

Do czasu omawianej korespondencji wspomniany cmentarz, otwarty w 1792 r., nie posiadał kaplicy pogrzebowej. Ciała zmarłych, po wyprowadzeniu z domu, wystawiano w kaplicy na dawnej nekropolii ewangelickiej na Lesznie (zamkniętej w 1792 r.), skąd kondukt pogrzebowe prowadzono aż na Wolę¹². Jednak w miarę wzrostu liczebności społeczności luterkańskiej, kaplica ta przestała wystarczać¹³. W sierpniu 1813 r. na posiedzeniu Kolegium Kościelnego zgłoszono zatem konieczność wybudowania nowej kaplicy, ponieważ w istniejącej umieszczano nierzadko po kilka ciał jednocześnie. Uznano, że taki stan rzeczy jest wielce szkodliwy dla zdrowia publicznego. Przedstawiono wówczas projekt i kosztorys nowej budowli. W celu znalezienia choćby części funduszy, które miałyby pokryć związane

⁶ Zestawienie literatury dotyczącej *oeuvre* Aignera: E. Manikowska, dz. cyt., s. 16-17.

⁷ T.S. Jaroszewski, *Chrystian Piotr Aigner 1756-1841*, Warszawa 1965; tenże, *Chrystian Piotr Aigner. Architekt warszawskiego klasycyzmu*, Warszawa 1970.

⁸ E. Manikowska, dz. cyt., s. 11-17.

⁹ W. Baraniewski, *Chrystian Piotr Aigner 1756-1841*, w: *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1816-1915*, red. nauk. M. Wąsowicz, A.K. Wróblewski, Warszawa 2016, s. 24-33.

¹⁰ Johann Christoph Hartmann Petiscus (zm. 1822), właściciel kantoru i loterii w Warszawie.

¹¹ T.S. Jaroszewski, *Chrystian Piotr Aigner. Architekt...*, s. 34.

¹² L. Jenike, *Kronika Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie. 1782 do 1890*, Warszawa 1891, s. 32. Opis ewangelickich uroczystości pogrzebowych zostawił: L. Otto, *Przyczynek do historii zboru ewangelicko-augsburskiego warszawskiego. 1650-1781*, Warszawa 1881, s. 97.

¹³ Liczba wiernych zboru warszawskiego wynosiła w 1814 r. 8 tysięcy osób; L. Jenike, dz. cyt., s. 34.

z tym wydatki, w lipcu 1821 r. Kolegium Kościelne gminy ewangelicko-augsburskiej na zebraniu ogólnym zgłosiło wniosek, by dwukrotnie podnieść opłatę za plac pogrzebowy¹⁴.

Dalsze chronologicznie wiadomości o próbach ufundowania przez Kolegium Kościelne kaplicy pogrzebowej przynosi odnaleziona przeze mnie korespondencja. W pierwszym, choć niedatowanym liście znajduje się informacja o zamówieniu przez władze zboru projektu kaplicy u Chrystiana Piotra Aignera cieszącego się, jak wynika z rękopisu, sławą i wielkim uznaniem publiczności. Z kolejnego listu, datowanego na 25 maja 1822 r., dowiadujemy się, że Aigner wykonał zamówiony projekt kaplicy i przekazał go gminie nieodpłatnie. Na marginesie warto wspomnieć, że w omawianym tu okresie darmowe usługi dla warszawskich luteran świadczyli także architekci Efraim Schroeger¹⁵, Simon Gottlieb Zug¹⁶ oraz Friedrich August Schütz¹⁷; wszyscy trzej jednak zaliczali się do członków wspólnoty ewangelickiej. Aigner natomiast był katolikiem, choć można domniemywać, że dysydentem był jego ojciec lub rodzina ojca. Na pewno zaś ewangelikiem był mąż rodzonej siostry Aignera, Gotlib Hocwik¹⁸. Niewykluczone zatem, że koneksje rodzinne mogły mieć wpływ na życzliwy gest architekta.

Dar Aignera spotkał się z żywymi wyrazami wdzięczności członków Kolegium Kościelnego zamieszczonymi w omawianej korespondencji. Zapewniali oni swego dobroczyńcę, że jego imię oraz fakt przekazania przez niego gratis planu kaplicy zostaną upamiętnione na jednej ze ścian budowli. Nadawcy listu wspomnieli także, że wspólnota luterska tymczasowo zмага się z brakiem funduszy na wzniesienie kaplicy, lecz nie ustaje w podejmowaniu wysiłków zmierzających ku postawieniu budowli.

Trzeci dokument stanowi sygnowane przez samego architekta, choć spisane najpewniej inną ręką, zestawienie kosztów związanych z budową kaplicy, przedstawione w formie tabeli. Autor podzielił wydatki ze względu na rodzaj pracy; wymienił zatem kolejno robotę mularską, ciesielską, sztukatorską, stolarską, murarską, szklarską, kamieniarską i kotlarską. Wskazał dokładne ilości potrzebnych elementów, zaznaczając każdorazowo kwotę w złotych polskich; uwzględnił także cenę za wykonanie poszczególnych prac. Na końcu przedstawił przewidywany materiał mularski i ciesielski oraz sumę pieniędzy należną za całość.

Umieszczony na górze tabeli tytuł wskazuje, że do wykazu pierwotnie był dołączony projekt kaplicy. Niestety, obecnie rysunku brak w omawianym zbiorze i w związku z tym nie wiadomo, jak owa budowla miała wyglądać. Na podstawie analizy formy projektowanych przez Aignera kościołów, przy uwzględnieniu ówczesnych potrzeb gminy oraz – przede wszystkim – wymienionych w zestawieniu części kaplicy można wysnuć przypuszczenie co do kształtu budowli. Wiele wskazuje, że było to dzieło w stylu neoklasycystycznym, na planie centralnym – zapewne krzyża greckiego, ujęte czterema portykami z czterema kolumnami z zastosowaniem rzymskiej odmiany porządku doryckiego, nakryte miedzianą kopułą na okrągłym bębnie ozdobioną kasetonami z rozetami. Ściany miały być przeprute ósmioma prostokątnymi oknami, a do wnętrza, podzielonego ósmioma pilastrami

¹⁴ Tamże, s. 45.

¹⁵ Efraim Schroeger (1727-1783), polski architekt niemieckiego pochodzenia, działający w Warszawie.

¹⁶ Simon Gottlieb Zug (1733-1807), architekt pochodzący z Saksonii, działający w Warszawie, budowniczy ewangelickiego kościoła Świętej Trójcy.

¹⁷ Friedrich August Schütz (1783-1854), architekt, radca Konsystorza wyznania ewangelicko-augsburskiego w Warszawie.

¹⁸ T.S. Jaroszewski, *Chrystian Piotr Aigner. Architekt...*, s. 17.

korynckimi, prowadziło dwoje drzwi – w fasadzie i naprzeciw wejścia. Kaplica miała być osadzona na wysokim cokole, podpiwniczona, z grobowcami w podziemiach, a do środka miały prowadzić schody¹⁹. Taki kształt budowli być może miał stanowić echo Villi Rotondy Andrei Palladia, którego twórczość stanowiła istotne źródło inspiracji dla polskiego architekta. Prawdopodobnie na fasadzie, we fryzie, miała się znajdować inskrypcja w języku łacińskim – cytat z Pisma Świętego – pod którą planowano umieścić nazwisko architekta oraz informacje o darmowym sporządzeniu planu i o ufundowaniu budowli przez gminę.

Wydaje się, że Aigner zaprojektował omawianą kaplicę z rozmachem, dając projekt oryginalny i efektowny. Można przypuszczać, że starał się wyjątkowo, wobec trudnej dla niego w tym czasie sytuacji zawodowej związanej z nasilającą się rywalizacją z młodym architektem Antonio Corazzim. Ambitny Włoch pojawił się w stolicy kilka lat wcześniej i zaczął otrzymywać prestiżowe propozycje prac, szybko w ten sposób odbierając palmę pierwszeństwa Budowniczemu Generalnemu. Zakończyło to szczęśliwą, trwającą wiele lat, nieprzerwaną dotąd passę polskiego klasycysty²⁰. W 1821 r. przestały do niego spływać ważne zamówienia państwowe. Pracował w tym czasie już tylko nad kontynuacją i finalizacją wcześniejszych zadań²¹. Miał też w związku z tym więcej czasu, by pieczołowicie przemyśleć i przygotować nowy projekt. Można przypuszczać, że wielkoduszny gest ofiarowania rysunku był obliczony na ponowne zyskanie rozgłosu i na przypomnienie publiczności o umiejętnościach artysty. Niewykluczone, że 64-letni Aigner próbował w ten sposób ratować swoją pozycję, która słabła także z powodu trudnego charakteru nieco zdziwaczałego już architekta, który zrażał do siebie otoczenie chimerycznymi nastrojami i kłótliwym usposobieniem²².

Z przedstawionych niżej listów wynika, że projekt zrobił wrażenie na członkach Kolegium Kościelnego. Byli oni zdecydowani co do realizacji dzieła. Wystawiony przez Aignera spis opiewał na 89 216 złotych polskich i 15 groszy, co było ogromną sumą jak na koszty wystawienia kaplicy pogrzebowej. Dość porównać ją z kwotą, jaką wyliczył w 1830 r. architekt Adolf Schuch²³ za wybudowanie na warszawskim cmentarzu luterańskim okazałej kaplicy Halpertów, rodzinnego mauzoleum, pełniącego również funkcje kaplicy pogrzebowej²⁴. Było to 45 858 złp²⁵, czyli niemal dwukrotnie mniej niż wartość kaplicy Aignera. Przewidziana przez Aignera budowla mogła pomieścić, jak przypuszczam, maksymalnie do 100 osób, mając sylwetkę co prawda niewielkich rozmiarów, ale za to niezwykle okazałą, niemal monumentalną. Jej wspaniałość miało podkreślać 16 kolumn, w preferowanym przez artystę porządku rzymskim, wpisującym się w – jak pisał w innym miejscu – „szlachetną prostotę” dekoracji, która była dla tego architekta jedną z najważniejszych kategorii piękna

¹⁹ Składam podziękowania dr hab. Zbigniewowi Bani prof. UŁ, za rozmowy na temat możliwej formy kaplicy. Jestem także wdzięczna dr Małgorzacie Jesiotr za pomoc w odczytaniu niektórych terminów ujętych w kosztorysie Aignera.

²⁰ T.S. Jaroszewski, *Chrystian Piotr Aigner. Architekt...*, s. 34-35.

²¹ Tamże, s. 34.

²² O charakterze architekta: W. Baraniewski, dz. cyt., s. 32.

²³ Adolf Gregor Franz Schuch (1792-1880), polski architekt, od 1831 r. wiceprezydent Warszawy, starszy Wydziału Budowlanego Kolegium Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie.

²⁴ O kaplicy Halpertów pisała ostatnio M. Wiraszka, *Kaplice i mauzolea na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, t. 1: *Dzieła i ich twórcy*, Warszawa 2017, s. 214-219; też, *Kaplice i mauzolea...*, t. 2: *Źródła inspiracji*, Warszawa 2019, s. 76-77.

²⁵ L. Jenike, dz. cyt., s. 55.

w budownictwie²⁶. Należy dodać, że Aigner w tym względzie wzorował się na wartościach wytyczonych sztuce neoklasycyzmu przez Johanna Joachima Winckelmana²⁷.

Nie dysponujemy dalszymi informacjami na temat ostatecznie niezrealizowanej kaplicy, o której mowa w edytowanych tu dokumentach. Pierwszą i podstawową przyczyną niepodjęcia prac był, wspomniany już, brak dostatecznych funduszy gminy ewangelickiej. Drugim powodem był wyjazd Aignera z Warszawy w 1825 r., podyktowany zapewne względami ambicjonalnymi i śmiercią jego dotychczasowego protektora Stanisława Kostki Potockiego. Budowniczy wyjechał najpierw do Krakowa, a potem na stałe do Włoch²⁸. Ułatwiło to, jak sądzę, Kolegium Kościelnemu gminy ewangelicko-augsburskiej podjęcie decyzji o rezygnacji z niezwykle kosztownego projektu Aignera.

Jak nadmieniono wyżej, kilka lat później kaplica pogrzebowa na stołecznym cmentarzu luterańskim ostatecznie została wybudowana. Zajął prawdopodobnie to samo miejsce, w którym miała stanąć kaplica Aignera. Warto przy okazji przybliżyć fakty związane z początkami ostatecznie wybudowanej kaplicy, ponieważ nie są one powszechnie znane. Władze gminy dość szybko znalazły innego architekta, który podjął się sporządzenia rysunku kaplicy i przygotowania kosztorysu. Był nim wspomniany już ewangelik Adolf Schuch. W tym czasie udało się również znaleźć potrzebne fundusze. W 1830 r. członek zboru August Döppler²⁹ przeznaczył na wybudowanie kaplicy przedpogrzebowej 30 000 złp. W czerwcu tego roku, na posiedzeniu Kolegium Kościelnego ogłoszono, że wystawienie kaplicy pogrzebowej jest już bliskie, a prace rozpoczną się w ciągu najbliższej wiosny³⁰. Nie doszło do tego wobec zaogniającej się sytuacji politycznej wewnątrz kraju skutkującej na jesieni wybuchem powstania listopadowego³¹. Również rok następny, obfitujący w tragiczne wydarzenia mające miejsce w Warszawie i w całym Królestwie, nie sprzyjał podjęciu przez zarząd gminy mniej istotnych, bieżących przedsięwzięć, do których należała także budowa kaplicy. Zatem kolejną przyczyną niepodjęcia prac był wybuch wojny polsko-rosyjskiej i związane z tym reperkusje.

Jak relacjonował Ludwik Jenike³², dopiero po 20 marca 1832 r. władze gminy stopniowo zaczęły wznawiać swoją poprzednią, regularną działalność³³. Na zebraniu 15 lutego 1833 r. prezes Kolegium Michał Szubert³⁴ oświadczył, że Maria Halpertowa ze Śluckich³⁵, wdowa

²⁶ P. Aigner, *Budowy kościołów. Część pierwsza zamykająca cztery projekta kościołów parafialnych różnej wielkości w dziewięciu tablicach*, Warszawa 1825, s. 1, 3.

²⁷ Mowa o ukutym przez Winckelmana określeniu „szlachetna prostota i spokojna wielkość”; J.J. Winckelmann, *Dzieje sztuki starożytnej*, oprac. W. Bałus, tłum. T. Zatorski, Kraków 2012, „Klasyki Teorii i Historii Sztuki”, red. W. Bałus, passim.

²⁸ T.S. Jaroszewski, *Chrystian Piotr Aigner. Architekt...*, s. 53.

²⁹ August Döppler (daty życia nieznane), przedsiębiorca związany z warszawskimi loteriami, współzałożyciel pierwszej w Królestwie Polskim Resursy Kupieckiej.

³⁰ L. Jenike, dz. cyt., s. 51.

³¹ Na temat reakcji luteran z Królestwa Polskiego na wybuch powstania listopadowego: E. Kneifel, *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Niedermarschacht 1964, s. 114-116.

³² Ludwik Jenike (1818-1903), redaktor „Tygodnika Ilustrowanego”, prezes Kolegium Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie.

³³ L. Jenike, dz. cyt., s. 54.

³⁴ Fryderyk Michał Szubert (1787-1860), profesor botaniki, dyrektor Ogródu Botanicznego, dziekan Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Warszawskiego, Prezes Kolegium Kościelnego gminy ewangelicko-augsburskiej w Warszawie.

³⁵ Maria Halpertowa ze Śluckich (1799-1882), małżonka Salomona.

po zmarłym w 1832 r. Salomonie³⁶, chcąc uczcić pamięć męża, pragnie ufundować kaplicę pogrzebową na cmentarzu luterańskim, która ma nosić miano kaplicy Halpertów. Zleceniodawczyni wyraziła życzenie, by kaplica została ukończona 1 lipca tego samego roku. Już 30 maja zatem wmurowano kamień węgielny, jednak prace nad budowlą, realizowaną według wcześniej dostarczonego projektu Schucha, sfinalizowano dopiero w 1834 r. Mauzoleum poświęcono w marcu 1835 r. Ostateczny koszt prac zwiększył się w stosunku do pierwotnie uwzględnionego w specyfikacji i wyniósł 61 746 złp. Maria Halpertowa zapłaciła jednak wyznaczoną wcześniej przez Schucha sumę 45 858 złp, zaś resztę 15 888 złp uiszczono z funduszy zborowych³⁷. Wygląd budowli znacznie odbiegał, jak się wydaje, od kaplicy zaprojektowanej przez Aignera. Można jednak przypuszczać, że Schuch, być może na prośbę Kolegium, zainspirował się w swoim projekcie twórczością słynnego Budowniczego Generalnego. Nie zauważono bowiem do tej pory, że zrealizowana przez Schucha kaplica Halpertów wykazuje znaczne podobieństwo z projektem niewielkiego kościoła w typie *templum in antis* z zastosowanym porządkiem doryckim w redakcji rzymskiej, zaprezentowanym przez Aignera w publikacji jego pióra pod tytułem *Budowa kościołów...* wydanej w 1825 r.³⁸ Z zamieszczonych tam dziewięciu wzorów świątyń chętnie korzystano na prowincji w ciągu następnych dziesięcioleci³⁹.

Edycję przygotowano według zasad opracowanych przez Kazimierza Lepszego w *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, Wrocław 1953. Dokumenty sporządzono w języku polskim z nielicznymi wtrąceniami w języku łacińskim i niemieckim. Dla lepszej czytelności skróty i tytuły rozwiązano, odstępując od wskazówek Lepszego. Pisownię i interpunkcję zmodernizowano z zachowaniem dawnego brzmienia wyrazów. W listach nie opuszczono początkowych i końcowych formuł grzecznościowych jako zawierających istotne informacje na temat adresata i nadawców. Tekst zaopatrzone w przypisy rzeczowe zawierające krótkie informacje na temat dat życia oraz działalności, które oparto na podstawowej literaturze. Odstąpiono od zachowanej ogólnie zasady jak najzwięźlejszych przypisów, interpretując rzadki termin z zakresu budownictwa. Dla poprawy czytelności nie zachowano graficznego układu zapisek.

Edycja tekstu

1.

List Carla Zeidlera, rewizora rachunków Kolegium Kościelnego gminy Ewangelicko-Augsburskiej w Warszawie, i członków Kolegium Kościelnego do architekta Chrystiana Piotra Aignera

Źródło: AGAD, sygn. 127, Zbór Ewangelicko-Augsburski, *Akta Kolegium Kościelnego zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie dotyczące cmentarza na Woli, grabarza i spraw cmentarnych*, k. 148-149.

³⁶ Salomon Halpert (1773-1832), bankier warszawski i dzierżawca monopolu tytoniowego w Królestwie Polskim.

³⁷ L. Jenike, dz. cyt., s. 55, 57.

³⁸ P. Aigner, dz. cyt., s. 7-8, tabl. 1.

³⁹ E. Manikowska, dz. cyt., s. 14.

[k. 148]

[bez daty]

Ex officio nr 231⁴⁰

Do Wielmożnego Aigner Budowniczego Generalnego Rządowego, Kawalera Orderu Świętego Stanisława

Kolegium Kościelne Wyznania Ewangelicko-Augsburskiego nie chciałoby przerywać ważnych Wielmożnego Budowniczego Generalnego równie jak licznych zatrudnień, gdyby nie życzenia całej Gminy ewangelickiej, która wraz z Kolegium pragnęłaby zostawić potomności pamiątkę wytwornego gustu i niepospolitych znajomości, jakimi tyle dzieł zalecając się tak sprawiedliwie, stały się celem powszechnego podziwiania. Już wielmożny kapitan Bakałowicz⁴¹ był tłumaczem usilnych próśb naszych, aby Wielmożny Budowniczy Generalny raczył, kiedy Mu czas pozwoli, udzielić łaskawie plan do postawienia kaplicy pogrzebowej na cmentarzu ewangelickim przed rogatkami wolskimi. Między tylu ozdobami stolicy, które Jaśnie Wielmożnego [k. 149] Budowniczego Generalnego i sławę jego uwiecznią, pozwól Wielmożny Budowniczy Generalny Gminie ewangelickiej zaszczytu, który Gmina i Kolegium obok nieskończonej wdzięczności dla Wielmożnego Budowniczego Generalnego należycie oceniać potrafi, i racz przyjąć zapewnienie wysokiego poważania.

Kolegium Kościelne Wyznania Ewangelicko Augsburskiego

[.....⁴²]

C[arl] Zeidler⁴³

[.....⁴⁴]

2.

List Kolegium Kościelnego Wyznania Ewangelicko-Augsburskiego do architekta Chrystiana Piotra Aignera

Źródło: AGAD, sygn. 127, Zbór Ewangelicko-Augsburski, *Akta Kolegium Kościelnego zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie dotyczące cmentarza na Woli, grabarza i spraw cmentarnych*, k. 180-181.

[k. 180]

Ex offi[cio], w Warszawie 25 Maja 1822

Do Wielmożnego Aigner Budowniczego Generalnego w Królestwie Polskim Kawalera Orderu Świętego Stanisława

Odebrawszy przez Prezesa swego plan kaplicy pogrzebowej będący dziełem Wielmożnego Budowniczego Generalnego, Kolegium Kościelne Wyznania Ewangelicko Augsburskiego ma sobie za obowiązek złożyć Wielmożnemu Budowniczemu Generalnemu najżywsze podziękowanie za tak nieoceniony dar i łaskawe do życzeń całej Gminy przychylenie się.

⁴⁰ „Nr 231” innym charakterem pisma.

⁴¹ Dominik Bakałowicz (1777-1847), inżynier wojskowy, żołnierz Legionów Polskich we Włoszech.

⁴² Nieczytelny monogram wiązany oraz nazwisko. Być może: ks. Lauber Dr. (ksiądz Carl Benjamin Lauber, 1778-1835), pierwszy pastor warszawski, członek Konsystorza, lub Heinrich Deybel von Hammerau (1770-1825), oficer, prezes Konsystorza i Kolegium Kościelnego.

⁴³ Carl Zeidler (Seidler) lub Zeidler-Zborowski (1775-1862), kupiec, rewizor rachunków Kolegium Kościelnego, w latach 1825-1830 przewodniczący Kolegium Kościelnego Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie.

⁴⁴ Na dolnym lewym marginesie k. 148 nieczytelne dopiski w języku niemieckim.

Szczupłość funduszków Gminy nie pozwoli wprawdzie zrobić natychmiast z tego pięknego wzoru użytek, lecz Kolegium Kościelne nie będzie ograniczało starania, a Gmina [k. 181] ewangelicka chociażby i z wysileniem się swoim nie oszczędzi wydatku, aby chociaż nieco później wnieść podług planu Wielmożnego Pana budowę, będąc ozdobą miejsca, stała się zakładem wdzięczności naszej dla męża, którego imię na budowie wyryte świadczyć będzie o nieporównanych talentach i dobroczynności Jego. Racz Wielmożny Budowniczy Generalny przyjąć obok tego zapewnienie wysokiego szacunku i upoważania.

Kolegium Kościelne Wyznania Ewangelicko Augsburgskiego
[.....⁴⁵]

[Niżej, po lewej stronie arkusza]

Pod wyrazami z Pisma Świętego można by stosowny wyryć napis zawierający w sobie pamiątkę, że budowa nakładem Gminy – a podług planu ofiarowanego gratis przez Aignera Budowniczego Generalnego Królestwa Polskiego – wzniesiona została. Można by to po łacinie najkrócej wyrazić⁴⁶.

3.

Zestawienie wydatków związanych z budową kaplicy pogrzebowej na Cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim w Warszawie według projektu Chrystiana Piotra Aignera [1822]

Źródło: AGAD, sygn. 127, Zbór Ewangelicko-Augsburski, *Akta Kolegium Kościelnego zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie dotyczące cmentarza na Woli, grabarza i spraw cmentarnych*, k. 182-184.

[k. 182]

Wyrachowanie kosztu potrzebnego do wybudowania kaplicy podług rysunku dołączonego

		szczegół		ogół	
		złote	gr	złote	gr
Robota mularska					
1500	łokci kubicznych ^A wykopanie ziemi na fundamenta i grób ał ^B 7%	375	„		
1894	łokci kubicznych muru grobu z fundamentami aż pod bazy ał	1838	„		
384	łokci kwadratowych sklepienia w grobie ał	384	„		
1512	łokci kubicznych muru za kolumnami popod architrawa tynkiem na obydwie strony łokieć ał g 10	2016	„		
639	łokci kubicznych muru architrawy, fryzu i gzymsu z tynkiem ał g 10	852	„		
16	sztuk kolumn wymurować z tynkiem ał 36	576	„		
75	łokci bieżących gzymsu głównego wysadzić i odciągnąć ał 5	375	„		
467	łokci kubicznych muru od gzymsu głównego do attyku górnego z tynkiem ał gr 15	700	15		
630	łokci kwadratowych sklepienia w kopule ał gr 15	945	„		

⁴⁵ Podpis nieczytelny. Być może Heinrich Deybel von Hammerau (1770-1825).

⁴⁶ Tym samym charakterem pisma co list.

		szczegóły		ogół	
		złote	gr	złote	gr
69	łokci bieżących gzymsu nad oknami wysadzić i odciągnąć af 3	217	„		
54	łokci bieżących gzymsu głównego wewnątrz kościoła wysadzić af 3	162	„		
54	łokci bieżących gzymsu wewnątrz pod kopułą wysadzić afl g 15	81	„		
200	łokci kubicznych muru fundamentów pod schody afl	200	„		
				8721	15
Ciesielska					
160	łokci bieżących gradusów w kaplicy zrobić z drzewa dębowego af 3	480	„		
187	łokci kwadratowych wyszalowania gzymsu głównego z knagami afl	187	„		
102	łokci kwadratowych wyszalowanie gzymsu górnego z knagami afl	102	„		
700	łokci kwadratowych wyszalowanie dachu i wycinaniem [s/] krokiew z bali i ustawienie nad sklepieniem af 2	1400	„		
	rusztowanie i buksztele	800	„	2969	
Sztukatorska					
1320	łokci kwadratowych zrobić sztabilitury z gruntem wewnątrz popod architrav afl gr 10	1760	„		
8	sztuk pilastrów wyszkandlować ^c af 36	288	„		
54	łokci bieżących gzymsu z architravem i fryzem wyciągnąć af 6	324	„		
270	łokci kwadratowych sztabilitury z gruntem od gzymsu głównego aż popod sklepienie zrobić afl 1 g 10	360	„		
54	łokci bieżących gzymsu górnego wyciągnąć af 2	108	„		
600	łokci kwadratowych zrobienie kasetonów w kopule af 4	2400	„		
16	sztuk kapitelów kolumnowych rzymskich zrobić zewnątrz af 108	1728	„		
75	łokci bieżących gzymsu głównego nad temiż adornować afl 6	450	„		
75	łokci bieżących fryzu adornować af 4	300	„		
69	łokci bieżących gzymsu górnego adornować af 2	138	„		
8	sztuk kapitelów korynckich wewnątrz zrobić af 54	422	„		
54	łokci bieżących gzymsu głównego wewnątrz adornować af 6	324	„		
	osadzenie rozetów w kasetonach wewnątrz	700	„		
				9302	
				20992	15

		szczegół		ogół	
		złote	gr	złote	gr
<i>[k. 183]</i>					
Stolarska					
2	drzwi dębowych zewnętrznych zrobić af 180	360	„		
8	okien dębowych af 60	480	„		
	formy i listwy dla sztukatorów	100	„	940	
Murarska					
2	drzwi okuć z zamkami af 100	200	„		
8	okien okuć af 30	240	„		
	ankry do szklepienia i na kolumny	3000	„	3440	„
Szkłarska					
8	sztuk okien oszklić af 36	„	„	288	„
Kamieniarska					
60	łokci bieżących cokołu naokoło kaplicy af 14	840	„		
84	łokci kwadratowych obstawienie podestów do schodów af 14	1176	„		
30	łokci kwadratowych pokrycie podestów tych z gzymsikiem af 16	480	„		
150	łokci kwadratowych pokrycie cokołu pod bazy z gzymsikiem af 14	2160	„		
100	100 łokci bieżących schodów af 7	700	„		
16	sztuk bazów do kolumn zewnętrznych af 70	1120	„		
8	sztuk bazów do pilastrów wewnętrznych af 50	400	„		
64	kubiki węgarów do dwóch [s] drzwi af 8	512	„		
	ołów i zielastwo do osadzenia	500	„	7828	
Kotlarska					
989	łokci kwadratowych pokrycie kopuły i okapów miedzią af 12	„	„	11868	„
Materiał mularski					
348000	sztuk cegły murowej ze zwózką af 60	20880	„		
80000	sztuk cegły szklepówki ze zwózką af 70	5600	„		
1200	beczek wapna niegaszonego af 6	7200	„		
2400	fur piasku parokonnnych afl g 15	3600	„		
500	beczek gipsu surowego ze zwózką af 5	2500	„		
	palenie i tłuczenie gipsu	1000	„	40780	
Materiał ciesielski					
40	sztuk bali dębowych af 6	240	„		
60	sztuk bali sosnowych af 9	240	„		
9	kóp desek wiślanych ^D af 130	1170	„		
		1650	„	86136	15
<i>[k. 184]</i>					
200	kóp bretnali razem i dla sztukatorów af 1 gr 7%	250	„		

		szczegóły		ogół	
		złote	gr	złote	gr
30	kóp szpernali af 6	180	„		
	drzewa do rusztowania i na buksztele	1000	„	3080	
na ogół				89216	15
Piotr Aigner ^E					

^A O łokciach kubicznych i kwadratowych zob. J. Torzewski, *Rachmistrz polski, to jest zebranie wszystkich reguł arytmetycznych i algebrycznych z dostatecznymi informacjami i eksplikacjami nowo ojczystym językiem wydany, różnym stanom i kondycji ludziom ludziom służący [...]*, Berdyczów 1760, s. 78-80.

^B afl (af) – a florenorum, tj. „za złotych”.

^C Termin niespotykany w fachowych słownikach z zakresu budownictwa z epoki (np. M. Rouget, *Nauka budownictwa praktycznego czyli doręcznik dla budujących [...]*, Warszawa 1827) ani późniejszych (sprawdzono *Spis wyrazów z budownictwa przeznaczonych do II tomu „Technika”*, Kraków 1907, ani ogólnych (S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1814). Najprawdopodobniej „wyszkańdlować” należy rozumieć jako „wygładzić na gorąco”, co być może wykonywano przy pomocy przedmiotu przypominającego szkandelę lub działającego na podobnej zasadzie, skąd się wzięło użyte w kosztorysie określenie tej czynności. Termin ten, wymieniony w edytowanym spisie w kontekście prac sztukatorskich, odnosi się zapewne do rodzaju marmoryzacji jaką była technika *stucco lustro* (wł. także: *stucco lucido*, niem. *Glanzstuck*), wariant *scaglioli*. Polegała ona na nakładaniu na wybrany element kilku warstw, polerowanych wpięrow na zimno, a następnie w wysokiej temperaturze, i wygładzanych aż do uzyskania połysku naśladującego glans marmuru. Nadawała się do ozdabiania pilastrów, kolumn i innych części konstrukcji architektonicznych. Dziękuję za konsultacje dr hab. Annie Sylwii Czyż, prof. UKSW oraz arch. Tomaszowi Grabowskiemu, którzy pomogli mi zinterpretować ów termin. Zob. G. Beard, *Stucco and Decorative Plasterwork in Europe*, London 1983, s. 19-20; M. Kurzej, *Siedemnastowieczne sztukaterie w Małopolsce*, wyd. 2., Kraków 2018, s. 33.

^D Być może chodzi o drewno sprowadzane z okolic Wisły, gdzie mogło być sprzedawane. Uwagę zawiądzęcam dr Marcie Wirasce.

^E Innym charakterem pisma niż kosztorys.

Bibliografia

Źródła

- Aigner P., *Budowy kościołów. Część pierwsza zamykająca cztery projekta kościołów parafialnych różnej wielkości w dziewięciu tablicach*, Warszawa 1825.
- Jenike L., *Kronika Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie. 1782 do 1890*, Warszawa 1891.
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1814.
- Otto L., *Przyczynek do historii zboru ewangelicko-augsburskiego warszawskiego. 1650-1781*, Warszawa 1881.
- Rouget M., *Nauka budownictwa praktycznego czyli doręcznik dla budujących obejmujący najłatwiejsze sposoby wyrachowania z dokładnością ilości materiałów potrzebnych do stawiania różnych budowli, i szczegółowe opisanie wszelkich prawideł jakie w wykonaniu takowej jak najściślej zachować wypada [...]*, Warszawa 1827.
- Spis wyrazów z budownictwa przeznaczonych do II tomu „Technika”*, Kraków 1907.
- Torzewski J., *Rachmistrz polski, to jest zebranie wszystkich reguł arytmetycznych i algebrycznych z dostatecznymi informacjami i eksplikacjami nowo ojczystym językiem wydany, różnym stanom i kondycji ludziom ludziom służący [...]*, Berdyczów 1760.
- Winckelmann J.J., *Dzieje sztuki starożytnej*, oprac. W. Bałus, tłum. T. Zatorski, Kraków 2012, „Klasyfikacja Teorii i Historii Sztuki”, red. W. Bałus.

Opracowania

- Baraniewski W., *Chrystian Piotr Aigner 1756-1841*, w: *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1816-1915*, red. nauk. M. Wąsowicz, A.K. Wróblewski, Warszawa 2016, s. 24-33.

- Beard G., *Stucco and Decorative Plasterwork in Europe*, London 1983.
- Ewangelicki kościół Świętej Trójcy w Warszawie. *Na jubileusz 500 lat reformacji, 240-lecie położenia kamienia węgielnego tego kościoła, 210-lecie śmierci Szymona Bogumiła Zuga*, red. K. Guttmejer, Warszawa 2017.
- Jaroszewski T.S., *Chrystian Piotr Aigner 1756-1841*, Warszawa 1965.
- Jaroszewski T.S., *Chrystian Piotr Aigner. Architekt warszawskiego klasycyzmu*, Warszawa 1970.
- Kneifel E., *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Niedermarschacht 1964.
- Krajewska H., *Akta kancelarii kościoła ewangelicko-augsburskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych*, „Archeion”, 1990, t. 88, s. 87-99.
- Kurzej M., *Siedemnastowieczne sztukaterie w Małopolsce*, wyd. 2, Kraków 2018.
- Kwiatkowska M., *Kościół Ewangelicko-Augsburski*, Warszawa 1982.
- Manikowska E., *Aigner Chrystian Piotr*, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV-XVIII wieku*, red. nauk. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s. 11-17.
- Skrodzka A., *Nagrobki osobistości z końca XVIII i I. połowy XIX stulecia na Cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim w Warszawie*, „Rocznik Historii Sztuki”, 2017, t. 42, s. 173-191.
- Wiraszka M., *Kaplice i mauzolea na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, t. 1: *Dziela i ich twórcy*, Warszawa 2017.
- Wiraszka M., *Kaplice i mauzolea na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, t. 2: *Źródła inspiracji*, Warszawa 2019.